

HANÁK PÉTER: A másokról alkotott kép
in: A Kert és a Műhely. Bp., Balassi, [1999].
65–87. p.

POLGÁROSODÁS ÉS ETNIKAI ELŐÍTÉLETEK A MAGYAR TÁRSADALOMBAN (A 19. SZÁZAD MÁSODIK FÉLÉBEN)

Módszer és források

A történelmi Magyarországon hét nemzet, ezen belül több nyelvjárás és még számos kisebb etnikai szórvány élt együtt, amelyek - más csoportkategorizálás szerint - hét „bevett” vallásfelekezet és több szekta között oszlottak meg. Magyarország, akárcsak a tágabb Duna-táj, minden szempontból heterogén terület volt, ahol az etnikumok, a nemzeti kisebbségek, a vallások és az egyházak sokféle csoportkombinációt alkotva kooperáltak, ütköztek vagy keveredtek egymással. Réges-régtől, különösképpen a 19. századi romantikus nacionalizmus ébredésétől kezdve virágzott e tájon a nemzetkarakterológia, az önképek tarka kertje, és valósággal burjánzott a más etnikumokról, kisebbségekről alkotott előítéletek tenyészete. Ennek irodalmi lecsapódása, mint maga a tenyészet, csaknem áttekinthetetlen, de rendszeres tudományos feldolgozása szinte teljesen hiányzik. Ami fölös bőséggel árad, az a nemzetiségpolitikai pamflet: a magyar nemzetiségi politika igazolása, illetve bírálata; majd 1918 után a szerepek megcserélődvén, a csehszlovák, a román nemzetiségpolitika igazolása, illetve kritikája. Mindebben kirívó a saját közösség eszményítése és a „másik” csoport alábecsülése, negatív tulajdonságokkal való diszkreditálása.

Az egyik első magyar „népisme” a statisztikai és földrajzi adatok mellett nyomban népkarakterológiát, és pedig előítélettől mentesnek egyáltalán nem nevezhető önképet és másképet adott. Fényes Elek, a kiváló statisztikus, így jellemezte saját nemzetét: „a magyar kevély és magára tartó, mely kevélység bizonyos komolysággal van összekötve; becsületszerető, nagylelkű, egyenes és jószívű, hévvel szeret és gyűlöl, hirtelen haragú, de hamar megbékülő, barátságos és vendégszerető, minden nagyra és szépre könnyen gerjed, de tüze, ha folytonosan nem éleszik, lankad; katonai vitézségét, bátorságát, lelkierejét még ellenségei is egyaránt elismerik...” E sok fényességet egynémely hibák is árnyékolják: önhittség, elbizakodottság, fényűzés, a rang és a hivatal tisztelete, keresése, pazarlás, a kitartás hiánya.

Korántsem ilyen hízelgő és tapintatos a mások képe. A szlovák „szelíd, alázatos, sokszor a gyávaságig jámbor, munkás, mesterségre alkalmas, de nagy részint fösvény, ravasz, kétszínű”. A szerbet „jószívűség, vendégszeretet, hősies szellem, vallásos buzgalom és jókedv jellemzi, egyébiránt igen lomhák, ...iszákosak, alattomosak, babonások, bosszúállók”. A románok szeretik a cifrázkodást, a nők erősen pirosítják magukat, és sok csecsebecsét hordanak. A román „jó szívű, eleven eszű, jó katona válik belőle, ...emellett dologtalan, alattomos, fölötte babonás és vakbuzgó”.¹

Nemzeti karakterológiát a korai statisztikai és etnográfiai szakirodalomban bőven találunk. Ám ezek többnyire a reális megfigyelésekkel, számszerű adatokkal kevert vélekedések,

---

¹ *Magyarország képekben. Statisztikai és történelmi, föld- és népisme gyűjtemény.* Kiadja VAHOT Imre. Pest 1846. 7. A népleírás szerzője FÉNYES Elek. (A reprint kiadás Bp. 1984.) 7-e.

amelyek szívesen gyűjtögetik az örökölt és gyűjtött hiedelmek, előítéletek tarka csokrait. Számunkra inkább forrásul szolgálnak, akárcsak a múlt századi képes illusztrációk és pamfletek. Sőt a kutatás során inkább az derült ki, hogy nem szokványos témánk megközelítésében az élclapokra, azok karikatúráira, beszéd- és mentalitás paródiáira, karcolataira, általában a napisajtó élcrovataira, tárcákra, az irodalmi folyóiratokra és a szépirodalomra kiváltképpen támaszkodhatunk.

A sajtónak mint forrásnak, témánk vonatkozásában legalábbis három előnye van. Először, a különböző pártállású sajtó egyidejű konfrontálása mindjárt társadalmi mélységben tagolja, politikailag differenciálja a vélemények és előítéletek vizsgálatát; a több időmetszet összevetése pedig a történetiség lelkét, a változást tárhatja fel. A sajtóanyag második előnye, hogy többnyire évek során át leszűrődött, leegyszerűsödött, vagyis közhellyé vált sztereotípiákat és kliséket használ, amelyekből az egyszerű olvasó könnyen ráismer a figurára, és amelyekkel az egyszerű olvasót könnyen lehet befolyásolni. A sajtó, főként az élclapok harmadik előnye a vizualitás: a rajzos illusztráció, a képes elbeszélés általában könnyebben percipiálható, lényeglátatóbb, mint a verbális absztrakció. Ez a forrásanyag tehát lehetővé teszi, hogy valamennyire módszeresen haladjunk a felszíntől a lényeg, a külsőtől a belső felé, A polgárosodó magyar társadalomban kialakult image-t tehát a külső jegyek, az alkat és a ruházat leírásával kezdjük, a beszéd- és gondolkodásmód – karikírozott – variánsainak bemutatásával folytatjuk, és a jellemrajzzal zárjuk.

Vizsgálódásunkat két népcsoportra, a németre és a zsidóra kell korlátoznunk, főként, de nem csupán terjedelmi okokból. Ezt a korlátozást tanácsolják tartalmi szempontok is: a szlovákokról, a románokról, a szerbekről alkotott kép, amint egy példán láttuk, szükséztől és túlságosan általános. Többnyire olyan jelzőket ismétel, és olyan jellemvonásokat rögzít – (nem egyenes, ravasz, alattomos, primitív, buta, barbár, lusta, gyáva, vad, kegyetlen) –, amelyeket a hangadó nemesség a jobbágyparasztokkal szemben másutt is – saját nemzetiségükkel szemben is – használ. (Ilyen minősítések egyébként minden egymás mellett élő, egymással súrlódó közösség egymásról kialakított előítéleteiben előfordulnak.) Ezzel szemben a polgárosultabb németekről és zsidókról alkotott kép jóval differenciáltabb, színesebb és változóbb. E két népcsoportnak, a németnek és a zsidónak ugyanis kitüntetett helye és szerepe volt a magyar polgárosodásban. Bár kezdetben mindkettő idegen vagy bevándorolt etnikum volt, nagy részük a 19. század folyamán asszimilálódott és kisebb-nagyobb mértékben beolvadt a magyarságba. A századvégen már nem kívülálló, idegen nemzetiséget alkottak, hanem zömmel a nemzeten belüli „más csoportot”. Az asszimilánsok iránt a magyar vezető rétegek racionális érdekmotivációja és érzelmi befogadókészsége ambivalens volt. E két kisebbség, illetve „más csoport” példáján tehát az előítélet-formálódás társadalmi-politikai differenciálódása is, időbeli változása is jól megfigyelhető.

Az illusztráció

A magyar élclapok ősforrásai valahol Angliában és Franciaországban erednek, valószínűleg az angol *Punch* és a francia *Charivari* lehetett az 1840-es években indult magyar lapok mintája. Legnagyobb és közvetlen hatást azonban a csaknem egykorú rokon, a budapestihez társadalmi jellegben és szellemben is közelálló berlini képes-rajzos élclapok, a *Fliegende Blätter* és a

Kladderadatsch gyakorolták²² (Kaspar Braun, Wilhelm Busch figuráinak nyomai világosan felfedezhetők).³³

A német archetípus, a Német Miska voltaképpen sok ágból összeolvasztott „össznémet” figura. Benne van az „osztrák sógor”, a német földről importált, „svábnak” nevezett paraszttelepes és a régi hazai „purger” is. Társadalmi és történeti plaszticitását csak ellentétpárjával, Magyar Miskával együtt és vele szemben nyeri el. Amíg ez utóbbi jóvágású, kissé testes legény, vitézkötéses mentében, csizmában, tollas kalpagban, addig német ellentétpárja jelentéktelen, nyápic alak. Arca sima, nincs hegyesre pödört bajsza, keze-lába vékony. Ruházata a német térdnadrág nadrágtartóval és mellény vagy melegben csak ing, fején a jellegzetes bojtos német házispka, a „Zipfelmütze”, lábán papucs.⁴

Eme alaptípus megemelt, karcsúsított, intellektualizált válfaja az úri elithez tartozó bürokrata. Ez a figura többnyire ösztövé, talán a Habsburgokra emlékeztető tojásdad-keskeny arccal, szenttelen, hüvös arckifejezéssel, tömpe vagy nyomott krumpliorral, „miniszteriális” pofaszakállal vagy dús, ferencjós-körszakállai; olykor az enervált intellektualizmus jeleként: borotvált arccal. Karja, lábszára vékony, hosszú, ruházata a hivatali rangnak megfelelő, de nem igazán elegáns: zsakett; csíkos vagy sima világos nadrág, ingmell, keményített ingnyak, csokornyakkendő vagy széles nyakkendőtüvel; lábán városi félcipő, lakkcipő, puha csizma. A szabványos bürokrata kopasz vagy gyér hajú, cvikkeres (pápaszemes), szivarozik vagy cigarettázik. Már külső tekintetre is józan, kedélytelen, szigorú, ellenséges és ellenszenves.⁵

A Német Miska archetípusból nőtt ki a városi „purger” alakja is. Ő már inget, mellényt, zakót vesz fel, kravatnit köt, de fején a hagyományos „Zipfelmütze”, szájában szivar vagy hosszúszerű pipa, ami az asszimiláció látható jele, de lábán a magyar szemmel német specifikumnak látott papucs. A hazai német polgár nem kirívó gazdagságával, kizsákmányoló jellegével, hanem közhelyes nyárspolgáriságával válik már rajzban is komikussá.

A Német Maxi távoli rokona a sváb paraszt, akinek alakja ugyancsak később, az alldeutsch nacionalizmus ébredésekor, a múlt század utolsó évtizedeiben jelenik meg a sajtóban. Kezdetben ő is keszeg, egyszerű paraszti ruhában, fapapucsban dolgozik, csak később hízik meg pocakos „kisgazdává”.

Tanulságos karikatúrát találunk a 18. században bevándorolt német telepesek asszimilációjára, rangemelkedésére és e folyamatokkal járó átalakulásra. A Wekerle Sándor miniszterelnök (1892-1894) karrierjét gúnyoló konzervatív karikatúra első része (a „mecklenburgi ősök”), egy hajdani Wekerlét mutat be jellegzetes német parasztruhában, Zipfelmützével, térdnadrágban, fapapucsban, amint vet és irtja a patkányokat. A kép második darabja (a „szittyá unokák”) az elmagyarosodott utódot ábrázolja díszmagyarban, kócsagtollas kalpagban, az oldalán karddal, a miniszteri bársonyszékben ám az ölében, a vállán, körös-körül ugrádozó, csúf kis zsidó patkányokkal, akik a polgári házasság bevezetésén és az izraelita vallás recepcióján örvendeznek. A karikatúra a kirívó antiszemita politikai implikáción túlmenően, a képes illusztrációval azt is sugallja, hogy a bevándorolt és asszimilált német csak

² *DERSI Tamás*, Századvégi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok. Bp., 1973. 7012; *BUZINKAY Géza*, Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében. Bp., 1983. 6,36.

³ *Das dicke Busch-Buch*. Szerk. Wolfgang TEICHMANN. Berlin. 1982. 8. Vö. a „Bildergeschichten” és a korabeli magyar élclapok figuráit.

⁴ *BUZINKAY, i. m.* A „Kísérletek” című kép a 17. oldalon.

⁵ Uo.; osztrák bürokrata típusok a 20. oldalon.

külsőre, öltözetben, viselkedésben magyarosodott el, hiába öltötte fel a summum symbolum Hungaricumot, a díszmagyart, „lélekben”, mentalitásban nem vált magyarrá.⁶

Még differenciáltabb, formákban és ötletekben gazdagabb a zsidóság típusainak és átalakulásának az ábrázolása. A liberális sajtóban a zsidó eleinte inkább nevetséges és lenézett, mintsem ellenszenves alak: a házaló toldott-foldott gúnyában, nyútt bocskorban, batyuval a hátán. Ő a handlé, a rongyszedő, rangosabb kiadásban a „gyapjas”, a „bőrös”, a „tollas” zsidó, aki még megtelepedett és meggazdagodott boltos korában is őrzi a korábbi vonásait, legfeljebb a foltos kaftánt váltja fel a hosszú fekete zakó, s az alázatos mosolyt az üzleties előzékenység. A kiegyezés idején, az alkotmányos érában aztán megjelenik az elmagyarosodott zsidó írók által megrajzolt önarckép, asszimilálódó figurák, akik dicsérik is, bírálják is a befogadó társadalmat, tükröt is tartanak eléje; mindenesetre van bennük annyi önirónia, hogy beilleszthetők az emancipációt kimondó magyar liberális urak alkotta lenézően toleráns képbe.

A karakterfigurák közül a leghosszabb életű egy magyar zsidó élcemester, Ágai Adolf szülötte volt: Seiffensteiner Solomon, az adomázó rezonőr. Első pillantásra tipikus zsidó külső: vastag orr, hamiskás szem, sűrű szőrzet, széles ajak és széles mozdulatok, kezével is állandóan „beszél”, gesztikulál. Hétköznap sapkában, mellényben, mosolyogva, ünnepélyes alkalommal cilinderben, zakóban, felöltőben adja elő „tűnődéseit”. Ő az okos, a csavaros eszű, „rokonszenves” zsidó.⁷ A századvégen egyre erősödő antiszemita tábor másként rajzolja meg ugyanezt az alakot. Az ő sajtójukban már a batyus zsidó is rút és haszonleső, a meggazdagodott pedig legszelídebb formájában is visszataszító shyloki figura. Vaskos, görbe orr, nagy száj, nagy fül, gyapjas haj, kócos hajtincs (pajesz) vagy az azt helyettesítő pofaszakáll, tömzsi, kövér törzs, rövid görbe láb, durva kéz, s ami a legjellemzőbb: az arcon a bírvágy és a haszonlesés ördögi vigyora.⁸ Mögöttük és köröttük az áldozatok száralmat keltő mellékalakjai.

A torzábrázolások, amelyeket német élclapokból importáltak, sokféle változatban is egylényegűek maradtak. Akár zsidósüveget, hosszú haját és pajeszt viselt, akár kappedlit és sűrű göndör szőrzet borította fejét-arcát, akár cilinderben pompázott, kopaszon és borotvált arccal minden formában valami animálisat vagy démonikusát fejezett ki: a rontás és pusztulás szelleme kísértett benne, ezt sugallta a torz fül, orr, száj, a szolgálatkészen alattomos vagy cinikusan fölényes, vagy hátborzongatóan ragadozó vigyor, amely az antiszemita karikatúrákon fellelhető. A batyus zsidótól a Rothschild báróig a zsidó kétségtelenül civilizálódik, de lényege nem változik, sugallják már a puszta külsőségekkel is e torzrajzolatok.⁹

A mindenütt és mindennel „seftelő”, kíméletlen zsidó a közép-európai antiszemita sajtóban rögződött a kopasz, szivarozó, hájas-pocakos tőkés sztereotípiájává, aki tömött pénztárcájával, arannyal teli erszényével a német, osztrák és magyar lapokból masírozott át a Stürmer és más fasiszta lapok hasábjaira, és onnan egyenesen a megsemmisítő lágerekbe.

A zsidókép néhány évtized alatti megváltozására és egyúttal az antiszemitizmus mélyebb okaira szemléletesen világít rá a magyarországi klerikálisok élclapja, a *Herkó Páter*. A 19. század közepének batyus zsidója még szerény, alázatos kéregető, akivel foghegyről beszél a vidéki kúria nemesi birtokosa. A századvégen azonban fordult a kocka. A batyus zsidóból

⁶ *Herkó Páter*, 1894. szeptember 2. A lap keletkezésére és jellemzésére DERSI, *i. m.* 63–74.

⁷ A kép: *Borsszem Jankó*, 1894. október 14. 11. A figurára: Dersi, *i. m.* 118. Buzinkayz. *m.* 28, 37, 68.

⁸ A kép: *Herkó Páter*, 1895. július 1.

⁹ Uo., Juda-pesti bulváron. 1894. július 29.; A khóser liberalizmus apotheózisa. 1894. november 11.; Haas és Deuts Mikulás. 1894. december 9.; Az új liberális kultúra. 1895. július 1.

földbirtokos lett, az elárverezett kúria új gazdája, aki immár vitézkötéses zubbonyban és nadrágban, fölényesen pipázva lekezeli a lecsúszott dzsentrit.¹⁰

Beszéd és mentalitás

Az idegen, legyen külföldi vagy egy ország más nemzetiségű honpolgára, a külsőségeket lassacskán uniformizáló polgári korban mégsem annyira az alkatról és az öltözetről, hanem a beszédről ismerhető fel. A hangképzés és a hangsúly, a szókincs, a mondat szerkesztés, és a részeken túlmenően az egész beszéd ritmusa, dallama könnyen felismerhetővé teszi az idegent, de még a más etnikumból jövő asszimiláltakat, sőt az egy etnikumon belüli szubkulturákat is. Bármely közösség számára az idegen nyelv különösen hangzik, többnyire csúfnak vagy nevetségesnek. (Már a középkori magyar krónikaírók medvemorgásnak hallották a németet, fecskecsicsergésnek az olaszt, azok pedig karattyolásnak vagy üvöltésnek a magyart.) A többség számára az ő nyelvét lassan elsajátító, tökéletlenül beszélő kisebbség mindig a nevetség és a fölényérzet forrása. A magyar szépirodalom és sajtó is kedvtelve utánozta-gúnyolta az asszimiláns németek, zsidók és a magyart törve beszélő más nemzetiségűek beszédét, amely egyúttal a róluk alkotott kép fontos alkotóeleme, jellemábrázoló eszköze is lett. A magyar nyelv, mint ismeretes, nem rokona semmilyen indoeurópai nyelvnek. Sok benne a magas, ezen belül a nyitott és hosszú magánhangzó (például á, é, ó, ú), ami a szlávoknak, és sok a kétjegyű, lágyított mássalhangzó (gy, ny, ty), ami a németeknek és a franciáknak okoz nehézséget. A másnyelvűek számára ugyancsak nehéz lecke a magyar tárgyeset ragja, a meghatározott tárgyat vonzó tárgyas ragozás és a határozatlan tárgyat követő tárgyatlan ragozás, a határozott és a határozatlan névelő szigorú rendje. Indoeurópai nyelvűek számára nem könnyű a praeposíciókat helyettesítő szóvégi ragok használata, az igekötők elválasztása, a kettős tagadás (nem látok senkit), a sokvariációs magyar szórend stb.

Hogyan hallotta a magyar fül a múlt század vége felé az elmagyarosodó németek nyelvkeverékét?

Ami a hangképzést illeti, a hazai németség egy része, főként a városi polgári elem, németesen ejtette a magyar magánhangzókat, a lágyított kettős mássalhangzókat, gyakran rosszul használta a tárgyesetet, a tárgyas igeragozást, és a német beidegződés alapján mindig kitette a személyes névmást, amelyet a magyar csak hangsúlyos esetben használ. Sokáig német módra alkalmazta a személyes és a birtokos névmást, és ritkán találta el a megfelelő magyar szórendet. „Én tegedet ismerek jól, nem kell neked magadnak a fejet széttörni.” (Jól ismerlek, nem kell törnöd a fejedet.) Általános, minden nyelvváltásnál ismeretes jelenség volt az is, hogy a jövevény saját nyelvének szavait az új nyelv ragozása, illetve az új nyelv egyes fontos szavait a régi ragozása szerint illesztette bele a beszédébe. Korhűbben és szemléletesebben mutathatjuk be e nyelvi bukfenceket egy múlt századi élclap kedvelt karakterfigurájának a példáján. Kraxelhuber Tóbiás „preschpurgi purger”, foglalkozására nézve háztulajdonos, társadalmi állását tekintve konzervatív nyárspolgár, aki házikabátban, papucsban és sűrű pipafüstben újságot olvasva, vagy szűk baráti körben a kávéházi Stammtischnél okoskodik a világ dolgairól. A német kultúra nagy híve, a magyarosítás vérmes ellenfele. Íme, néhány „okoskodása” (aláhúzva a német vagy németes kifejezéseket).

„Mentil ingáp remölldem Preschpurgpo a *germanizacziann*,

¹⁰ Uo., A dzsentri nem pusztul. 1894. október 7.

Mentői inkább reméltem Pozsonyban a németesítést,
antul jopan mekmotyorosodja mógát esz a fározs. Mikua mék annál jobban
megmagyarosodik ez a város. Mikor még

a minob a herr fan Lewinsky izs, a *hexdi puagszínész* a minap a Herr von Lewinsky is, a
höchste burgszínész,

elgeszdte dándzolni a bangetpo a sárdás! *Underminiroszfa* elkezdte táncolni a bankettban a
csárdást. *Unterminirozva*

fan asz egész czifilizációann!”¹¹ van az egész civilizáció!

Amikor gróf Zichy Nándor megalapította a néppártot, így ünnepelt:¹²

„Osz a Ferdl Csicsi exelencz *iz á groszartiger Kerl!*

Az a Ferdinánd Zichy excellence *ist ein großartiger Kerl!*

Megdolláldo osztod osz ud, mölljön bedzsembészni lehed o Megtalálta azt az utat, amelyen
be lehet csempészni a Bédzst Publibestbo, o *mászgebende* oszdrák gereket a motyor Bécset
(Wien) Budapestre, a *maßgebende* osztrák köröket a magyar

gerekpo, o gamarüllát a gamarrápo... *Driumbf!*” körökbe, a kamarillát a kamarába...
Triumph!

Egy előkelő bécsi vendég tiszteletére rendezett bankettől szóló beszámolója így zengett:¹³

Azdán zonogolldag negi totul is. Amire az innebelt fendek az

Aztán szónokoltak neki tótul is. Amire az ünnepelt vendég azt

mondot: nem erdem motyorul: amire folld naty goczogás. mondta: nem értek magyarul.

Amire volt nagy kacagás.

Ety... sidó izs agarta peszelli, de esztet kidoptung. Minyá Egy... zsidó is akart beszélni, de
őt kidobtuk. Mindjárt

dzsünállda rá a herr fon Pamschabi, ami et koma én hoszam, csinált rá Herr von
Pamschabi, aki nekem jó komám,

ety jó vicz. – Mi a gilempsek a kidobott sidó és a hofrath egy jó viccet. Mi a különbség a
kidobott zsidó és a Hofrath

Podenstéd geszt?... Hallunk, hallunk, giabálldung mintyájan.

Bodensted közt?... Halljuk, halljuk, kiabáltuk mindnyájan.

– Asztad a gilempsek, hogy a Pódenstéd isz gefeiert, a zsidó

– Az a különbség, hogy a Bodensted *ist gefeiert*, a zsidó

isz meg *auszigfeiert*. - Ity mulladung, ity disztelunk mink

pedig *ist herausgefeuert* [ki van dobva] – Így mulatunk, így tiszteljük mi

a némed gulldurát.” a német kultúrát.

Hasonló, sőt még összetettebb, zagyvább, de egyúttal jellegzetesebb beszédmodor jellemezte az
asszimiláns zsidóság kétnyelvű csoportjait. A bevándorolt zsidóság első nemzedékei németül és
héberül, vagy inkább a héberrel kevert zsidósnémet dialektust, *z jiddist* beszéltek, ezt vegyítették
utóbb a magyarral. A magyar szavak ejtését különösen a zárt magánhangzók kedvelése, a
labiális és dentális mássalhangzóknak az arameus-héber torokhangokká, gutturálisokká (a sok
k, kh, ch) változtatása, a szórend felforgatása, a kérdező kifejtés, a vissza-, illetve rákérdés, a
kérdő-éneklő beszédmodor, a sok német és héber szó elegyítése jellemezte. A fent bemutatott

¹¹ Kraxelhuber Tóbiás preschpurgi háziúrnak okoskodásai. *Borsszem Jankó*, 1890. március 2.

¹² Uo., 1894. május 27.

¹³ Uo., 1878. február 3.

Seiffensteiner Solomon például így sopánkodik, amikor egy kutya rátámad, és nem tudja elkergetni az utcakövekkel.¹⁴

„Baland Pest. o kotyákat hodjnak fotni szobodan és a küvek Bolond Pest! A kutyákat hagyják futni

szabadon és a kövek

vonnok mekkütve.”

vannak megkötve.

Az említett Zichy grófot, a hírhedt antiszemitát így figurázza ki. A birtokán lakó zsidók egyszer egy kis darab telket kértek tőle iskolának. A gróf a kérést elutasította:¹⁵

„Osztot a telekt nem odhotom, mert küll nekem o porkhoz.

Azt a telket nem adhatom, mert kell nekem a parkhoz.

De hojd motosom, menyire szivemen hordozom én az én...

De hogy megmutassam, mennyire a szivemen hordom az én

zsidu hanfitársoimnak az ödjét, o helejett a hitvángy kis zsidó honfitársaimnak az ügyét, a helyett a hitvány kis

telek helejett odom én nektek ed najd dorob földet o marhatelek helyett adok nektek egy nagy darab földet a marhalegelümbül – zsidutemetünek.”

legelőmből – zsidótemetőnek.

A többséghez idomuló minoritás beszédmodora, stílusa nemcsak nyelvészeti, illetve szociállingvisztikai kérdés, hanem a mentalitás vizsgálatának is fontos nyersanyaga lehet. Amikor ismerősünk, a „preschpurgi purger” Kraxelhuber 1894-ben, Alfred Windischgrätz herceg osztrák miniszterelnök kinevezésekor üdvözlő verset ír: „*Polldok (boldog) szem, te mit is látsz? – Mékind tyitt (Megint jött) ó Windischgrätz!*”, akkor ebben nemcsak a nyelvi furcsaságok a mosolyogtatok, hanem a mentalitás is fölöttébb jellemző. A mi derék német purgerunk ettől várja „o jop kua, möll udán rebedez minten gutxint badriott-gebel”¹⁶ (a jobb kort, mely után epedez minden gut gesinnt patrióta kebel), és ez már nemcsak a magyar nyelvben való előmeneteléről, hanem a magyar érületben való hátramaradásáról is árulkodik, legalábbis ahogyan a magyar liberálisok látják, értelmezik, kifigurázzák őt.

Hasonlóképpen mentalitástörténeti értékűek másik ismerősünk, Seiffensteiner Solomon anekdotái is. Figyeljük csak meg! A bölcs rabbi Hillel egy szombaton sétálni megy tanítványaival. Látják ám, hogy egy zsidó a bástya alatt pipál. „Rá fogjo esni oz o bástjo” – kiabálnak dühösen a tanítványok. „Nem fogjo esni rá” – szól szelíden rabbi Hillel, és „Gattes Wunder! sokodjon nem este rá” (csakugyan nem esett rá).¹⁷ Amiből nemcsak a nyelvi furcsaságok, vagy a politikai jósokon való ironizálás a tanulságos, hanem a Talmudon nevelkedett zsidó racionális proféciaálása is.

Nem kevésbé tanulságos az a történet, amelyet egy jeles tőkés dinasztia családregegyében olvashatunk. Hermann papa a fiát, Zsigát magyarra taníttatja, ámde a lelkes tanító nemcsak a nyelvre, hanem hazaszeretetre is oktatja a romantikus lelkű, fogékony ifjút. Hermann papa éktelen dühvei támad ekkor a tanítóra.

¹⁴ Tűnődések Seiffensteiner Salamontól. Uo., 1894. július 11.

¹⁵ Uo., 1894. október. 14.

¹⁶ Uo., 1894. május 27.

¹⁷ Uo., 1894. július 15.

„*Wer sind Sie? Was sind Sie? Mit akar maga?*” „...miért hinné el valaki az én fiamnak, hogy ő egy magyar, ha még oly jól fog is magyarul beszélni.” A Zsiga csak zsidó marad, ezt a bélyeget nem törli le magáról. Nem Petőfit meg a hazát kell neki tanítani, hanem azt, hogy „kössön meg minden üzletet, ha az üzletek jók. És hogy neki fizessen, aki tartozik... Mert tudja maga, mi az a *kóved*? Az zsidóul egy díszes állás, egy fényes hivatal, amiért az ember nem kap fizetést...” „...Az én fiam csak vegyen és adjon, de magát ne adja, mert nem kap érte semmit... Mert látott már maga egy zsidót, aki üzletek helyett kóvedek után megy, és aki mégis jól végezte ebben az országban?”

A Zsiga gyerek végül jól megtanul magyarul, és kitűnően vizsgázik. Ekkor a mama azt ajánlja Hermann papának, hogy adjanak jutalmat a tanítónak, hálából.

Bist Du total mesüge? Miért tartozom én neki hálával? Hiszen azért szerződtettem a tanítót, hogy felkészítse a vizsgára a gyereket. A tanító a kötelességét tette, ezért nem jár jutalom. Egyébként sem az ő érdeme, hogy a Zsiga okos gyerek. „Inkább adok a Zsigának egy forintot... Akkor a nyolc forint benne marad a portomonémban, és az egy forint is megmarad a családban.”¹⁸

Azon aztán már meditatálhatunk, hogy ebben a villanásnyi mentalitásrajzban mennyi a magyarok kritikája a hazafiságra mit sem adó, ravasz és fukar zsidó tőkésről, és mennyi a zsidó polgár viszontkritikája a magyar frázisokról és gavallériáról. Egy bizonyos, a másokról alkotott kép mindig kölcsönösséget tartalmaz: a többség jellemképét a kisebbségről, és azét a vele szemben álló többségről.

Etnikum és karakter

Amint a nyelv és a beszédmód az etnikum, illetve az eredeti származás egyik fő ismertetőjegye, úgy a beszédimitáció is szemléltetően tükrözi a „más csoport” mentalitásáról alkotott képet, és hasonló véleményformálási mechanizmus révén vezet el a jellemkép mélyebb rétegéhez, az előítéletes gondolkodás kedvelt tárgyához: a jellemhez. A nemzeti önarckép és a másokról alkotott kép ugyan elég fiatal műfaj, voltaképpen a 18–19. századi nemzeti fejlődés terméke, de előzményei, amint említettük, sokkal korábbra, a prenacionális közösségek, vagy még messzebbre, a mikrocsoportok identitástudatának kialakulásához nyúlnak vissza.

Századunk szociálpszichológiája sokoldalúan bizonyította, hogy a kiscsoportok és közösségek identitástudata a más csoporttal, a szomszédal való állandó érintkezés, súrlódás során születik és formálódik.¹⁹ Amint az egyéni identitásérzékelés és tudatosodás is csak egy meghatározott csoporthoz viszonyítva alakulhat ki, úgy a csoportidentitás is a közelebbi és

¹⁸ HATVÁNY Lajos, *Urak és emberek*. Bp., 1980. 90–91, 88.

¹⁹ A csoportdinamika, csoportkohézió és identitás problémakörének alapműve Kurt LEWIN, *Resolving Social Conflicts*. New York–Evanston–London, 1948. Magyarul a mű fontos részletei találhatóak Kurt LEWIN, *Csoportdinamika*. Bp., 1975. Témánkra elsősorban: LEWIN, *i. m.* 272–275, 327–336. és MÉREI Ferenc bevezetéséből 44–46; A másik alapmű Gordon W ALLPORT, *Az előítélet*. Bp., 1977. Ezt a munkát és Csepeli György utószóként szereplő tanulmányát nagy haszonnal forgattam. A kiscsoportkutatók kézikönyve P. HARE, *Handbook of Small Group Research*. Glencoe, III. 1962; Maurice L. FARBER, A nemzeti karakter problémájának módszertani elemzése. Lásd *Szociálpszichológia*. Szerk. HUNYADY György. Bp., 1973. 406–417. Témánk szempontjából instruktív tanulmánygyűjtemény: *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Szerk. CSEPELI György. Bp., 1980. A gyűjteményből közvetlenül CSEPELI György bevezetését, Henri TAJFEL két tanulmányát, Barbara WILSKA-DUSZYNSKA, Anne-Marie PIAGET, Eugene HOROWITZ tanulmányait használtam, 11–19, 26–27, 34–38, 70–82. Eligazító szak- irodalmi és fogalmi kézikönyv Peter R. HOFSTÄTTER, *Gruppendynamik. Die Kritik der Massenpsychologie*. Hamburg, 1957. Metodikai útmutató, kitűnő irodalmi tájékoztatóval és fogalmi tisztázással PATAKI Ferenc-HUNYADY György, *A csoportkohézió*. Bp., 1972, főleg a 174–194. és a 252–265.

távolabbi csoportokkal való állandó konfrontációs folyamatban nyeri el értelmét, tartalmát. „A gyermek számára – írja G. W. Allport – szülei, szomszédsága, lakóhelye, nemzete készen kapott adottság... Mivel léte ezeknek a kötöttségeknek a része és ezek a kötöttségek létének részei, mindenképpen jók.”²⁰ Négy-ötéves korában a gyermek már fel tudja fogni, hogy különböző csoportok tagja és képes az etnikai azonosulásra. A saját csoporthoz fűződő kapcsolatai, illetve a „másokról” alkotott véleményei természetesen prekognitív természetűek, hiszen megelőzik a földrajzi, etnográfiai, történeti ismereteit és személyes tapasztalatait. A gyerek előbb tudja, hogy *milyenek* a szomszédok, mielőtt pontosan ismerné: *kik* azok. Elsődleges képe tehát mindenképpen az előítéletes véleményformálódás eredménye: többnyire heves, szenvedélyes azonosulás saját közösségével, és többnyire ugyancsak heves ellenérzés a más csoportokkal, az idegen közösségekkel szemben.

Bár a kohéziós folyamatok finom részleteit még nem elemeztük elég alaposan, egészében véve tudjuk, hogy a modern nemzettudat a korábbi etnikai, territoriális, kulturális vagy vallási közösségi tudatformák vegyülete s egyúttal meghaladása. A Közép- és Kelet-Európában a 19. század első felében „felébredt” nemzetek identitástudata tehát az etnikai, regionális, vallási és egyéb hagyományokból, az akkortájt tudományosított eredetmítoszokból, a hivatástudatból és a sztereotípiákká sűrűsödő nemzetkarakterológiákból forrott össze.²¹ Íróknak, költőknek, tudósoknak, politikusoknak – e foglalkozások a romantika szenvedélyes évtizedeiben többnyire egybeestek – köszönhetjük azokat a szenzációszámba vehető felfedezéseket, amelyek valamennyi közép- és kelet-európai kis nép eredetét a bibliai ősökig, legalábbis Noéig és fiaikig vezették vissza, közvetlenül pedig a szkítáktól, szarmatáktól, rómaiaktól, hunoktól származtatták a rokonságot, s ezzel együtt az őshonosság jogbiztosító bizonyítékait.²² Mert hiszen valamennyien őshonosok voltak itt e tájon, a kis népek e bábeli farmjában, legfeljebb egyesek még őshonosabbak. Hasonlítottak még abban is, hogy önmagukat valamennyien szabadságszeretőnek, kultúrateremtőnek és -hordozónak, a kereszténység védőbástyájának és a modern civilizáció előharcosának, míg a szomszédot barbárnak, betolakodónak, vad hódítónak vagy gyáva behódolónak, mindenképpen primitív népnek tartották.

A sok hasonló vonás ellenére jellegzetes különbségek is mutatkoztak a kelet-közép-európai nemzettudatokban és nemzetkarakterológiákban, ami főként a nemzeti vezető réteg szociális jellegével és helyzetével függött össze. A magyar nemzettudatot és karakterológiát a nemesi vezető rétegek határozták meg. A hagyományos nemesi értékrend csúcsán a földbirtoklás, a „gazdálkodás”, jobbágyok, cselédek, szolgák és barmok hadai feletti uralkodás állott, ami együtt járt a lótenyésztés és a lóverseny, a kutyatenyésztés és a vadászat kultuszával. Rangos elfoglaltság volt még az országos és a megyei szintű politizálás, a megfelelő tisztségek viselésével, a nobile officiumokkal, s e kategóriába sorolható még a katonatiszti, a diplomáciai és az egyházi pálya is.²³ Nem szerepelt viszont a nemesi presztízsrangsorban az iparűzés, a kereskedelem, a pénzzel, áruval való spekuláció, a bankárság, általában a hivatalos „üzletelés”.

²⁰ Gordon W. ALLPORT, *Az előítélet*. Bp., 1977. 67.

²¹ NIEDERHAUSER Emil, A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp., 1977. 227-245. Uő. Problèmes de la conscience historique dans les mouvements de renaissance nationale en Europe Orientale. *Acta Historica* 1972. 371.

²² SZŰCS Jenő, Nemzet és történelem. Bp., 1974. 83-101; A Dunánál. Történelmi figyelő. Szerk. HANÁK Péter. Bp., 1982. 44-57.

²³ ERDEI Ferenc, A magyar társadalom a két háború között. Erdei Ferenc összegyűjtött művei. A magyar társadalomról. Bp., 1980. 316-321; HANÁK Péter, Nemesi virtus polgárerény. *Kortárs*, 1983. október. 1600.

„Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés?” – kérdezte a 18. század utolsó negyedének jeles nemesi költője, és rögtön meg is válaszolta kérdését, hogy bizony egyáltalán nem, mert abból származik minden „erkölcsvetemedés”. Meg aztán minek is törje magát a nemesember üzleteléssel, ha van búza a veremben, jó bor a pincében?²⁴ A kereskedést, az üzletelést a „magyar” átengedte a görögnek, a szerbnek, a németnek meg a zsidónak, de aztán rossz szemmel nézte, sőt haragosan megvetette őket, ha a kereskedésen meg is gazdagodtak.²⁵

A maradi magyar nemes hosszú ideig idegennek és elrettentőnek tartotta a német és szerb-görög lakosságú Pest-Budát. Egy 19. század eleji nemesi író, Révai Miklós szerint minden, ami „zsidó, örmény, rác és német pénzfosztó, vérszopó uzsora és fősvénység lehet a magyar világon, annak lángja mind itt vagy Pesten”. Úgy érzi, a magyarnak el kell vesznie ebben az idegen városban, németek és zsidók között.²⁶ Még évtizedek múlva is arra panaszkodik a vidékről jött Arany János, hogy Pesten csak por, piszok és német szó található. De maga a városi polgár is jórészt a nemesi rendhez és értékrendhez igazodik: felhalmozott vagyonát vállalkozás helyett inkább telekbe, házba, szőlőbirtokba fekteti, szívesebben foglalkozik szőlészettel és borászattal, mint városépítészettel. A pesti céhkereskedők azon panaszkodnak 1808-ban, hogy a „házalók házról házra futkosnak, megrontják az erkölcsöket, mivel előmozdíják a csöcseléknél a fényűzési hajlamot, és gyakran az okosat is megcsalják...” A zsidók nagy része egész nap a kávéházakat, az utcákat és az irodákat bújja,... kutatja, minő cikkeket keresnek és minő cikkeket kínálnak...” Ezek a zsidó ügynökök a saját szakállukra vállalkoznak, hogy „megfosszák a keresztény és polgári kereskedőt kereseti ágától”²⁷ vagyis a céhprivilegiumok nyújtotta előnyöktől.

Amint olvasható, a kisebbségek között is volt rangsor. A vidéki magyar úr nem nagyon kedvelte a német városi polgárt, de együttesen lenézték a szlovák, a román, a szerb kereskedőt, iparost, parasztot és valamennyien egyetértettek egyben: gyűlölték a zsidókat. (Persze, ez sem valaminő közép-európai specialitás. Allport írja, hogy Dél-Afrikában az angolok nem kedvelik ugyan a búrokat, de mindkét csoport szemben áll a zsidókkal, mindhárom a hindukkal, és valamennyien megvetik az őshonos néger lakosságot.)²⁸

Volt ugyan egy kiemelkedő történelmi periódus, az 1848. évi forradalmat megelőző negyedszázad, amikor a nagy reformerek Széchenyi István, Deák Ferenc, Kossuth Lajos, Eötvös József nemzedéke megkísérelte a hagyományos nemesi mentalitást felfrissíteni, a korhadó nemesi törzset a polgárerény hajtásaival beoltani, nem is eredménytelenül. A polgárosodás nagy eszméi, az egyenlőség, a liberalizmus és a tolerancia valóban helyet kaptak a magyar gondolkodásban, és szelídítették a másokról alkotott képet is. Ebben a korszakban fogadja be a vezető réteg a Hungarus németet jó magyar hazafinak, ekkor alakul ki a rokonszenvező kép a szorgos, élelmes, hasznos elmagyarosodó zsidóról. A liberalizmusnak és toleranciának azonban volt egy korlátozó feltétele. A magyar birtokos nemes elfogadta a polgárosodást, a polgárerényt, de megtartotta a nemesi értékrendet is, és nem tette magáévá a

²⁴ Orczy Lőrinc versét idézi és értelmezi PACH Zsigmond Pál, *Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. Történelmi Szemle*, 1982. 3. sz. 393.

²⁵ Martin SCHWARTNER, *Statistik des Königreichs Ungarn. Pest, 1798. I. 200, 410; HORVÁTH Mihály, Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt. Pest, 1868. I. 308.*

²⁶ Révai Miklós kifakadását idézi NÉMETH László, *Kisebbségben*. Bp., 1938.

²⁷ PÓLYA Jakab, *A pesti polgári kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története. Bp., 1896. 108–109.*

²⁸ ALLPORT, *i. m.* 30.

burzsoá etoszt: a szorgos és rendszeres munkán, a kíméletlen felhalmozáson alapuló pénzszerzést.²⁹

A nemesi vezető szerep igénye már Széchenyinél világosan megfogalmazódott. Nála és híveinél főként a hagyományörzés, a nemzeti szerep indokolja ezt az igényt. Kemény Zsigmond, az író és politikus azt fejtegeti, hogy a modern gazdaságban ugyan mindenkit az önérdék vezérel, „de a nagypolgár önzésének gyakran lesz kozmopolita színezete, míg a földbirtokos önzése a szigorúbb hazafiság köntösében jelenik meg”.³⁰ Ugyanezt a felfogást vallja a századvég jeles liberális író-politikusa, Eötvös Károly is: a német és a zsidó kereskedő, pénzember vagyona tör, a magyar úr földbirtokra. Az előbbinek csak lakása van, az utóbbinak otthona, az előbbi materiális, haszonelvű szempontból ítél, az utóbbi erkölcsi elvek és megszentelt tradíciók alapján.³¹ Kevésbé emelkedett stílusban, de nagyon találóan fejezte ki a magyar grandseigneur mentalitását az egyik Károlyi gróf, aki a századelőn vendégül látta a budapesti német főkonzult. Látogatása végén a vendég megkérdezte a grófot: mién nem zenél a családja, a kastély lakói? Miért kellene zenélnünk, válaszolta a gróf, hiszen arra valók a cigányok. „Amint a cigányokat azért tartjuk, hogy muzsikáljanak, mert mi túl lusták vagyunk hozzá, úgy a zsidókat azért tartjuk, hogy dolgozzanak helyettünk.”³²

Amint a példákból látható, a 19. századi magyar önarcképet a nemesi vezető réteg rajzolta meg. Az archetípus a középkori lovag volt, ő hagyományozta a kései utódokra a bátor és vitéz lovasnép harcos erényeit, csakúgy, mint a lovagiasság vonzó erényét, amelynek 19. századi szinonimája a gavallérra volt. A bőkezűséget a rohamosan elszegényedő kisbirtokos és birtoktalan nemesség is kötelezőnek tartotta életvitelében, még akkor is, ha a gavalléria önpusztító pazarlásba, hiú látszatok hajhászásába torkollott. A lovagi ösöktől örökölték az újkori kisenemesek a virtust is, amely az idők rendjén ugyancsak jelentésváltozáson ment keresztül: a lovagi erényből mindinkább a külsődleges vakmerőség, erőfitogtatás maradt meg, és a becsület, amelynek Európa-szerte kötelező és elfogadott kódexe alakult ki a nemesi magatartást illetően. A nemesi önkép a szabadságot és egyenlőséget hirdető liberalizmus korában az idealizált paraszt egynémely vonásával egészült ki. A gazdálkodó magyar embert a föld szeretete, a becsület szentsége és mindenekelőtt: az üzletelés, a spekuláció elutasítása és megvetése jellemzi. A magyarságból úgymond hiányzik’ az üzleti szellem, a vállalkozás, a spekuláció, mégpedig nemcsak tőzsdei, hanem a filozófiai absztrakcióra való képességé is. Nem misztikus, nem kedveli a filozófiát, sem a szöveg nélküli instrumentális zenét. A „magyar” nyílt, egyenes, becsületes, távol áll tőle a forradalmiság, az összeesküvés, a titkosság.³³ A 19. századvégen a magyar magatartásnorma kódexe, sőt a magyar jellem valóságos esztétikája született meg.³⁴ Az országban együtt élő más népek és az asszimiláns polgárság most már ehhez a nemesi eredetű nemzetkarakterhez viszonyítva nyerték el a magyar közvéleményben megrögződött jellemképüket.

²⁹ PACH, *i. m. Történelmi Szemle*, 1982. 3. sz. 397–401; HANÁK, *i. m. Kortárs*, 1983. október, 1595-1597.

³⁰ NÉMETH Béla, Értelmiség és redukált polgárosodás a 19. század második felében. Lásd *Gazdaság, társadalom, értékrend*. A MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának tudományos ülése. Bp., 1984. 35–36.

³¹ Uo., 42.

³² *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*. Bonn. Österreich. N. 92-1. Bd. 12. Below-Hohenlohenak, 1900. június 20.

³³ Az új nemzetkarakterológia megalapozó esszéje: BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*. Bp., 1896; a téma compendiuma: *Mi a magyar*. Szerk. SZEKFŰ Gyula. Bp., 1939. Témánk szempontjából érdekes tanulmány Kiss Sándor, *Zsidó fajiság magyar fajiság. Cél*, 1918. 1–2. sz.

³⁴ PEKÁR Károly, *A magyar nemzeti szépről. A magyar génusz esztétikája*. Bp., 1906.

A hiányzó magyar tulajdonságok értékredukciója: a német jellemkép

A magyar közvéleménynek a német karakterről alkotott képe erősen differenciált, s a típushatárok nagyjából ugyanott húzódnak, ahol a már ismertett karikatúrásztikus ábrázolásoknál. A szépirodalomban és a sajtóban sokszor bemutatott, kigúnyolt külön típust alkot az osztrák – vagyis kaiserlich-königlich nemzetiségű – tisztviselő. Ő a bürokrata Beamter, olykor a hatalom gögös képviselője, olykor egyszerű rendőrügynök, besúgó, néha a jozefinizmus szellemét megtestesítő civilizátor – ám minden esetben: magyarellenes. A hazai közönség rajta tölti ki dühét a „hivatal packázásai” miatt, gúnyolja a felfelé alázatoskodó, lefelé hatalmaskodó hivatalnok kételkedését, szabályokhoz kötődő, aktákon rágódó szűklátókörűségét, aprólékos rendszerességét, amely a hivatalt nem az úrhoz méltó „nobile officiumnak”, az uralom egyik formájának, hanem az államüzem parányi részének, esetleg csupán pénzkereseti forrásnak tekinti. Az általános ellenszenv csak a kiegyezés után oldódott, amikor az itt ragadt osztrák hivatalnokok zöme elmagyarosodott, beolvadt a dzsenti szellemű „úri középosztályba”.

Más típusba tartoztak a német városi polgárok, akiknek egy része, az erdélyi és a szepesi szászok, a felvidéki bányavárosok, a dunántúli kereskedővárosok polgársága évszázadok óta az országban élt. A magyar nemes szeme benne mindenekelőtt a haszonszerzőt, sőt a haszonlesőt látta, aki nem becsületes úton vagyis nem királyi adományból, öröklésből, rablásból szerezte vagyonát. Eme polgárság példaképe évszázadok óta az „ánglius” és a „hollandus” kalmár volt. „A hollandus előtt semmi tekintete nincs a becsületnek, hanem a haszonnak; minden dologban első kérdésük: leszen-e haszon a dologban?” írta egy magyar nemes már a 17. század közepén. Az igaz „magyarnál viszont a becsület előbb mosdik a kereskedő vargák hasznánál”.³⁵ A német polgár legfőbb értéke úgyszintén a haszon, ezért nem sajnál semmi fáradságot sem. Viszont tényvalóság, sokat, szívósan és fáradhatatlanul dolgozik, nem ismeri a kényelmes élet, a mulatozás örömeit,³⁶ amint ezt a beszéd- és mentalitásparódiáknál láthattuk.

A német polgár házában, igaz, rend van és tisztaság, senkinek sem áll a keze, de kíméletlenül hajszolják önmagukat is, szolgálkat is. A németeket „a munka aszkétáinak komor fanatizmusa”³⁷ jellemzi. A német polgárasszony, egy anekdotikus elbeszélés szerint reggeli hatkor ment el háztűznézőbe, s minthogy a jövődöbeli menyét még ágyban találta, lemondta a házasságot. „Ilyen nagyúri dáma nem való az ő egyszerű polgári házába.” Ugyanő volt az, aki jövedelméből kincseket, nemes bútort, bécsi porcelánt, ezüstöt vásárolt, de soha semmit sem használt. A kincsek szimbólumai, nem eszközei voltak a jómódú polgár életének.

Sok vonásában megegyezik a polgáréval a harmadik német típus, a sváb paraszt jellemrajza. A svábok szívósak, makacsok, zárkóztak, hidegek, nehezen barátkoznak, szívességéből semmit sem tesznek. Házuk mindig gondosan zárva, nehezen nyílik meg az idegen, a vendég előtt. A sváb vidékeken hajszásabb az élet. Ott a szekerek mindig ügetésben mennek, „mindig hajszolják egymást az emberek, onnan terhek alatt görnyedő munkások lihegése, hordók kongása, kalapácsok csattogása hallatszik. Rettenetes sietségükkel és brutális

³⁵ Vitnyédi István 17. századi nemes vélekedését idézi BENCZÉDI László, A magyar rendi nemzettudat sajátosságai a 16–17. században. Lásd *Nemzetiség a feudalizmus korában*. (Értekezések a történettudományok köréből. 64.) Bp. 1972. 126.

³⁶ Ezért aztán a „jó magyar ember, még az egyszerűbbje is, lenézi őket. Lásd erre a *Borsszem Jankó* karikatúráját a „megyei virtusról”, 1885. július 26.

³⁷ HERCZEG Ferenc, Történelmi regények. A hétsváb. Bp., 1983. 425.

lármájukkal a németek fölriasztották és elkésértették az egész Bánságot, amely addig oly édesdeden sütkérezett virágos mocsarai között.” És végül a német fő hibája az, hogy német, nincsen benne „semmi virtus”. Ő a császár alattvalója, megdobban a szíve, ha a Gotterhalte dallamát meghallja. A derék német polgár nem politizál. „Az a császár gondja. Polgárember arra való, hogy dolgozzék” így gúnyolta az elmagyarosodott „sváb” író saját fajtáját.³⁸

A tradicionális nemesi értékrend prizmáján átszűrve, a polgárerények eltorzultak. A német szorgalom hajszának, törtetésnek, a takarékoság fukarságnak látszott.

A fegyelmezett, rendszeres tevékenység és szolidság szolgaságnak, filiszterségnek, a német szakműveltség tudálékosságnak minősült. A vállalkozói szellem, kiváltképp ha sikeres volt, nyomban a pénzhajhászás gyanúját ébresztette fel. Ez a gyanú azonban már nem annyira a német, mint inkább a zsidó jellemképet árnyékolta be.

A magyar fogyatékoságok és hibák áthárítása: a zsidó jellemkép

A zsidó jellemkép ez nyilván egyetemes jelenség az előítéletes gondolkodás jellegzetes terméke: erősen érzelmi töltésű, amelyet nem befolyásolnak tények, bizonyítékok, még tapasztalatok sem lényegesen. Időrendben is, tudattartalomban is fölöttébb ellentmondásos.

A magyar vezető rétegek tudatában a zsidó primitív, műveletlen, piszkos, de az összes hazai népfajta között a legintelligensebb, átlagos iskolázottsága és műveltsége a legmagasabb. A zsidó magába zárkózó, nagyon konzervatív, sőt „invariábilis” fajta, más vonatkozásban viszont könnyen alkalmazkodó, simulékony, minden újításra fogékony, variábilis elem.³⁹ A zsidó egyrészt kíméletlen, vad nép, a felsőbbrendűség öntudatával lenézi a keresztényeket, másrészt alázatos és megalkuvó, sőt gyáva nép, telve kisebbrendűségi komplexussal és neurózissal. A vélemények még abban is megoszlanak, hogy a vallást és a szokásokat szigorúan megőrző ortodox-e a vad és gőgös, vagy ő kezdetben inkább szerény, alázatos, félénk, és csak később, amikor már meghonosodik, válik pimasszá avagy fordítva, éppen az asszimiláns zsidó lesz-e egyre bizonytalanabb, gyávább, opportunistább. A zsidó a befogadó többség tudatában a nyelvi magyarosodás ellenére sem válik teljes értékű hazafivá, de nem ritka az a vélemény sem, hogy a neofita zsidó a szélsőséges sovinizmus képviselője,⁴⁰ „a kultúrnacionalizmusnak... nagy és értékes tényezője”. Még olyan vélemény is akad, hogy éppen ők egy jobb, gazdagabb, emberibb magyarság hívei.⁴¹

Ezek az ellentétpárok természetesen feloldhatók, a zsidóság történeti fejlődése, társadalmi tagozódása, illetve a magyar többség társadalmi és tudati differenciálódása alapján. Nagyon valószínű, hogy a primitívségre, elzárkózásra, az erős tradicionalizmusra, a kiválasztottságtudatra vonatkozó vélemények időben a bevándorlók első nemzedékére, típusban az ortodox közösségekre, a Galíciából közvetlenül beözönlő jiddis nyelvű friss bevándoroltakra

³⁸ Uo., 424, 425–427.

³⁹ Kiss Sándor, *Zsidó fajtság magyar fajtság. Cél*, 1918. 6–11, 30–31.

⁴⁰ SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*, Bp. 1938. 340–341. „A magyar dicsőséget senki oly meggyőződéssel nem hirdette, a magyar hiúságot senki oly édesbizsergően nem simítgatta, mint ez »asszimiláltak«. Ők emelték dogmává állameszménk nagyságát és mindenható voltát... Ok becsülték le a nemzetiségek erejét, ők támadták válogatás nélkül szövetségeseinket és ellenségeinket... Hogy a közjogi harc és nemzeti illúziók évtizedeken át korlátlanul uralkodjanak a magyarságon, ez a budapesti zsidó sajtó nélkül lehetetlen lett volna.” E vádeszokor nemesak vaskos túlzás, hanem klasszikus példája a saját hibáknak a gyűlölt „más csoportra” való áthárításának is.

⁴¹ A zsidókérdés Magyarországon (továbbiakban: Zsidókérdés). *Husadik Század (HSz)*, 1917. II. Bosnyák Zoltán hozzászólása, 59.

illik, az intelligenciát, szellemi fölényt, az alkalmazkodást, a magyar nacionalizmust hangsúlyozó vélemények pedig az asszimilál- takra vonatkozathatók. Ezt támasztja alá a századforduló neves antiszemita közírójának leírása az északkeleti régió zsidóságáról. „Nem tanul, nem művelődik, nem mosdik. Csinálja az üzletet és a gyereket... Hangosan imádkozik és némán csal.” Élelmes és szemtelen, mint a veréb.⁴² A két háború közti időszak antiszemita „szakértője” szerint a zsidóság a 19. század elején elzárkózó, „külsőjében szennyes, műveltségben szörnyen lemaradott népréteg”.⁴³ Akkor még félénk és alázatos, kaftános „bátyus” zsidó, ahogyan a népképzelet látja és ahogyan a népszínművek szerepeltetik. Ez a típus, főként a meg-megújuló galíciai bevándorlások következtében, a 20. század elején is létezik, szívósan tovább él ortodox közösségeiben, amelyekben az emancipáció ellenére fenntartja az elzárkózó gettóiét formáit és szabályait. A gettó-zsidóhoz akár magyar, akár német, lengyel, szlovák vagy román környezetben él babonás képzetek fűződnek, a titokzatosság aurája veszi körül. Ő maga az idegenség megelevenedett szimbóluma, a xenofóbia klasszikus tárgya: különös, szokatlan az öltözéke, idegen a nyelve, a vallása, a szokásai. Ügyes, mozgékony, sokat utazik, még többet beszél. Belelátható a misztikus „bolygó zsidó” alakja, aki megtagadta isten fiát, aki soha nem nyugszik, nem pihen, mezítláb jár, ért minden nyelven, nincs pénztárcája, de a bőre alatt is pénz van.⁴⁴

Idegenségét tetézi, s a xenofóbiát felszítja, hogy nem úgy él és dolgozik, mint a környezete. Nem földműves, nem végez kétkézi munkát (ami az „úri középosztály” részéről igencsak képmutató kifogás), hanem túlnyomórészt kereskedik, üzletel, ergo csal, hiszen a konzervatív nemesi világképben az „üzletelés” csakis csalfaságon alapulhatott.⁴⁵ Kettős etika vezérli, a kereszténnyel szemben minden büntetetre, még a rituális gyilkosságra is képesnek tartja őt a babonás előítélet. Az előítéletet az sem oldja fel, ha a zsidó kilép a virtuális gettóból, ha polgárosodik és magyarosodik. A civi- lizálódás és a gazdagodás éppenséggel a csalással szerzett vagyon bizonyítéka. Az antiszemita jellemkép szerint az asszimilált zsidó csupán ruhát és nyelvet cserél, de szellemben és jellegzetességeiben a régi, változásra és beolvadásra képtelen idegen elem marad.⁴⁶

A magyar politikai és szellemi vezető rétegnek a liberális nacionalizmuson nevelkedett többsége honorálta a zsidóság asszimilációját. Ebben számosan nyereséget, főleg a szomszédnépekkel szemben elért erőgyarapodást láttak. Sokukat személyes barátság és megbecsülés fűzte a zsidó elit egyes tagjaihoz. De még a liberális elit számára sem volt problémátlan a nagyarányú zsidó beolvadás, amiben számukra hármass fenyegetés rejlett. A hasonulás révén most már rejtettebbé váltak a „magyar jellemtől idegen” zsidó sajátosságok,

⁴² BARTHA Miklós, *Kazár földön*. Bp. 1939. 78.

⁴³ KOLOSVÁRY-BORCSA Mihály, A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben. Bp., 1934. 15.

⁴⁴ Uo., 16–17; Dr. SZÖRÉNYI Andor, Zsidó fajiság, zsidó lélek. *Egyedül vagyunk*, 1939. február-március. Különlenyomat, 3.

⁴⁵ VAJDA János, Polgárosodás. *Vajda János összes művei*. Bp., 1949. 1124–1125. Vajda e pamfletjében elkeseredetten bírálja nemesi kortársait, akik csak annyit tudnak üzletről, kereskedelemről, hogy a kalmár nem lehet más, mint tetőtől talpig megrögzött gazember. A helyzet egy emberöltővel később sem sokat változott. A tekintélyes *Magyar Szemle* cikkírója a kereskedelem lényegét a csalárdságban látja, s örül, hogy Magyarországon még nem fejlődött ki hatalmasan a gyárpar és a nagykereskedelem. MESTER Mihály, *Magyar kereskedelem*. *Magyar Szemle*, 1895. április 28.

⁴⁶ SZÖRÉNYI Andor, *i. m.* 5–6, 18–22. KOLOSVÁRY-BORCSA hasonló véleménye igazolására PROHÁSZKA Ottokárt idézi: „A zsidó idegen volt és idegen maradt és nem asszimilálódott. Magyarul beszélt, de zsidóul érzett...” *i. m.* 59.

amelyek a sajtó, a tömegkultúra, az egyes intenzívebb társas interakciók révén rombolhatják a magyar karaktert. Aggályosnak tartották másodszor azt is, hogy a zsidóság a magyarságba olvadva is megtartotta a régi közösség iránti lojalitását. A zsidó szolidaritás erősebbnek látszik, mondották, mint a magyarság iránti odaadás. Ezt az aggodalmat már bizonyossággént konstataálta a nemzetiségi kérdés egyik szakértője, aki szerint egyedül „a zsidóság alkot oly, a többtől megkülönböztethető tömeget, mely magyarul beszélve és magát magyarnak vallva, érdekeit nem mindig azonosítja a magyarság érdekeivel”.⁴⁷ Az egyik korabeli főpap egyenesen „a zsidó közösség” ügynökeinek nevezte a beolvadókat, akik azért veszélyesek, mert nem alkotnak külön nemzetiséget, látszólag ők is jó magyarok.⁴⁸

Az asszimilált zsidókat a magyar társadalom nagy része külön elemként kezelte, éppúgy, mint a többi közép-európai befogadó társadalom többsége is. Rajtuk jobban felismerte saját hibáit, rossz tulajdonságait, mint a be nem olvadó, más karakterű kisebbségeken. Az asszimilált zsidóban könnyen felfedezte és fölényes gúnnyal bírálta a magyar dzsentri, de még a németből jött, fölkapaszkodott polgár is az úrhatnámságot, a rangkórságot, az önzést, a kifelé forduló, üres életet, a hangoskodást, a modortalanságot, amelyet a saját fajtájában nem vett észre, vagy ha szemet szűrő volt, úri virtusként mentegetett.

A polgári átalakulás folyamán a magyarságban néhány olyan valószínűleg egyetemes sztereotípiára rögződött meg, amellyel az asszimilációs fokozatokon és a helyi árnyalatokon túlmenően jellemezte az időtlen és változatlan zsidót.⁴⁹ A zsidó önző, pénzsóvár, haszonleső, ravasz spekuláns és kíméletlen uzsorás, materialista, ami kapzsiságot is és mentalitást is jelentett, egyszerűen: a „kapitalista világfelfogásnak mintegy inkarnációja Magyarországon”.⁵⁰ Ez a materializmus azonban nem az anyagelvű filozófián, hanem a hasznosságelvű tőkés pragmatizmuson alapul. Innen ered „a pénz túlbecsülése” és a csak pénzben kifejezhető munkaeredmény megbecsülése, innen a kíméletlen érvényesülésvágy, a nyilvános szereplés, a reklám különös kedvelése.⁵¹ Sikerorientáltsága olyan erős, hogy semmilyen eszköztől nem riad vissza, ezért tudja legyőzni a „törzsökös kalmárfajokat”, a görögöt és az örményt is. Annyira anyagias, hogy egyesek „populus carnalis”-nak bélyegzik, vagyis földhözragadt, a testi örömöknek élő ember mintáját látják benne.⁵²

Ebből a sztereotípiából következik a másik: a zsidónak nincs etikája, illetve kettős etikája van. Az ellenszenv, amely kezdetben az üzleti morálra, a „seftelésre” irányult, hamarosan áttért a jogérzék fogyatékosára, a jogrend semmibe vételére, majd általános morális elítéléssé növekedett.⁵³ A zsidóság, különösen a nagyvárosi elem, a jómódú polgárság és az értelmiség nem tiszteli a családot, rombolja az ősi szokásokat, a tekintélyt, a családi életet.⁵⁴ Mindebből következett a „zsidó” mentalitásnak a „magyarétól” való minőségi különbözése. Izgága újítás- és feltűnésvágy, szemérmertlenség, sikerorientáltság, minden létező érték kritikája, erkölcstelenség, szemben a magyarra jellemző fontolva haladással, férfias

⁴⁷ Zsidókérdés. *HSz*, 1917. II. RADISICS Elemér hozzászólása. 118.

⁴⁸ Uo., RAVASZ László hozzászólása. 127.

⁴⁹ ALLPORT, *i. m.* 287.

⁵⁰ Zsidókérdés. *HSz*, 1917. II. BOSNYÁK Zoltán hozzászólása. 59.

⁵¹ Uo., RITÓÓK Emma hozzászólása. 135.

⁵² SZŐRÉNYI, *i. m.* 15.

⁵³ Zsidókérdés. *HSz*, 1917. II. Radisics Elemér és Ravasz László hozzászólása. 122–123, 127–128.

⁵⁴ Az újkonzervatív agráriusok álláspontját kifejti folyóiratuk beköszöntője. Szabadság és egyenlőség. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1896. I. 3, 7; KÁROLYI Sándor, A mozgó tőke egynemű hatásáról. Uo., 1897. I. 328.

szemérmességgel hagyomány- és tekintélytisztelettel, mély vallásos erkölcsiséggel és élıhetetlenséggel. Hogy a zsidósnak minősített tulajdonságok mennyiben egy erősen polgárosult, urbánus társadalom jellemvonásai voltak, erről keveset elmélkedtek a magyar konzervatívok, jóllehet hasonló érzülettel szóltak, mint láttuk, a hollandus és ánglius „business-spirit”-ről, hasonló irtózáttal ítélték el a francia dekadenciát, a párizsi erkölcsi fertőt is. Amit más asszimilánsoknál, így az Amerikába vándorolt magyaroknál természetes jelenségnek fogtak fel, a kettős kötődést a kettős kultúrát azt a zsidók esetében valaminő különleges „faji szolidaritás” terhére rótták.

A zsidó jellemkép motivációja

E fő vonásokban, bár nagy hangsúly- és tónuskülönbségekkel, a közvélemény-formáló vezető rétegek egyetértettek. Jelentős eltérések mutatkoztak azonban a zsidó jellemvonások eredetének, okainak magyarázatában. A magyarázatokat és az érveket három fő csoportba sorolhatjuk, s talán azt is mondhatjuk, hogy az érvcsoportok nagyjából megfelelnek valóságos társadalmi irányzatoknak, melyek a zsidósághoz való viszony minősége, az előítélet erősségi foka szerint alakultak.⁵⁵

Az első és legnépesebb csoport a faji determinációt bizonygatta. Sokan a „fajit” a hagyományos népfaj, etnikum értelemben használták, és a bibliai kiválasztott utóbb megátkozott nép jellemére vezették vissza. Egyre inkább nőtt azonban az új keletű rasszisták száma, akik áltudományos biológiai komolykodással tárták fel „az orientális szemita és az armenoid faj” keveredéséből és némi negroid vérrel való vegyítéséből származó ókori zsidó etnogenezist, ami aztán az évezredek során már nem változott.⁵⁶

Magasabb színvonalon állt a történeti magyarázat, amely a zsidóság sorsából, az idegen népek közti gazdasági-társadalmi helyzetéből vezette le a jellemet.⁵⁷ A gettósors: a teljes jogtalanság, a birtokszerzés és hivatalviselés tilalma valóban rákényszerítette a középkori és kora újkori zsidóságot a kereskedelemre, a pénzüzletre. Ez az évszázados *szituatív determináció* bizonyára érződött számos szerzett és az utódokra átörökített képességben és készségben, melyek az európai zsidóság nagy részét a megmerevedett agrártársadalmaknál alkalmasabbá tették a tőkés gazdálkodásra. A helyzettől kikényszerített adottság az örökös „készenléti állapot”, a nagyfokú mobilitás készsége, a fennálló rend, érték, igazság fenntartásokkal való elfogadása: a *racionális kétkedés*, a relativálás tehetsége. A reflektív és spekulatív gondolkodás, az utilitarizmus, a környezet iránti bizalmatlanság, a jogrend és a tekintély nem kellő tisztelete, úgy látszik, a gettósors következményei.

A magyar értelmiség művelt és gondolkodó része, főként tudósok, írók egyoldalúnak tartották a *szituatív determinációt*, mint domináns magyarázó elvet. Különösen a zsidóság-kapitalizmus identifikációt és a negatív zsidóképnek a tőkés gazdasági tevékenységgel való szoros korrelációját vitatták. „Gazdasági okokkal kár előhozakodni” írta Benedek Marcell, a

⁵⁵ Az asszimiláció szükségszerű közbülső fokozataként tekintett kettős kultúrára, kettős kötődésre: *Magyarország története 1890–1918*. Szerk. HANÁK Péter és MUCSI Ferenc. Bp., 1978. 418–419, 464, 466–467; Péter Hanák, *Ungarn in der Donaumonarchie*. Wien–München–Budapest, 1984. 305–310.

⁵⁶ BOSNYÁK Zoltán, *Az idegen vér*. Bp., 1938. 8.

⁵⁷ Werner SOMBART, *Die Juden und das Wirtschaftsleben* (Leipzig, 1911) című művében a zsidóságnak a kapitalizmusra való rátermettségét részben *szituatív* tényezőkkel a szétszórtság, az idegenséggel, a polgárjog hiányával, a felhalmozott gazdagsággal, piacismerettel részben vallási és etnikai adottságokkal magyarázza. Főleg 198–202, 250–296.

olyan komplementer vetületek, amelyek összeillesztve sem mutatják meg a reális összképet, mert a bennük rögződött valóságselemek töredékesek, szemcsések, elfedi őket az előítélet iszapmasszája. A nemzeti jellegnek minden bizonnyal vannak objektív történeti, kulturális és pszichés alapjai. Rendkívül lényeges azonban, figyelmeztet rá Allport, „hogy ne keverjük össze a valóságos nemzeti karaktert azzal a képpel, mellyel az egyes népek egymás nemzeti karakterét leírják”.⁶³ Ez utóbbiban tények, tényfoszlányok kibogozhatatlanul keverednek többgenerációs előítéletekkel és értékeszményekkel. Ezt a szociálpszichológiai megállapítást konkrét néprajzi megfigyelések is alátámasztják. Etnográfusok szemléletesen leírják az erdélyi román és magyar parasztok gazdálkodásában, építkezési, lakberendezési és étkezési szokásaiban mutatkozó különbségeket.⁶⁴ Meggyőző kutatás mutat rá a dunántúli sváb és magyar falusi közösségek eltérő mentalitására. Amíg a svábok takarékosak, racionálisan beosztok, szerényebb életvitelűek, addig a magyarok költekezők, presztízorientáltak.⁶⁵ Ugyancsak objektív adatok szólnak a zsidó népességnek az átlagosnál magasabb iskolázottságáról, műveltségi szintjéről. Ezek a tényleges különbségek azonban a másokról alkotott jellemképbe megkövült előítéletek prizmáján át kerülnek be.

Más társadalmi csoportok, etnikai kisebbségek image-ának kialakulásában és sztereotípiává rögzítésében a következő főbb tényezők játszanak szerepet.

1. Elsődleges formáló tényező a saját csoportunk elhatárolódása minden más csoporttól, ami a csoportidentitás tudatosodásának alapfeltétele és a más csoportról alkotott vélemények első konceptusa. Minthogy az egymással rendszeresen érintkező csoportok kapcsolatának tipikus esete a konfliktus, saját pozitív identitásunk kiformalódása a más csoport negatív képét vonzza maga után.⁶⁶ Ha „mi” barátságosak, nyíltak, becsületesek, önzetlenek, rendesek vagyunk, akkor a „szomszéd” többnyire zárkózott, alattomos, haszonleső, rosszindulatú, piszkos, rendetlen stb. Az önkép és a másik képe közti kapcsolatnak ez a szabályszerűsége magyarázza, hogy az egymással állandóan súrlódó-ütköző közösségek a világ minden táján hasonló sztereotípiákat alakítanak ki egymásról.

2. Az elsődleges „impreszionista” képet rögzvest születésekor árnyalja a formáló csoportok szociális helyzete és funkciója. Magyarországon például a birtokos nemesség, utóbb az „úri középosztály” rajzolta meg szlovák, ukrán, román, délszláv jobbágyokról, német polgárokról, zsidó házalókról és árendásokról. Nyilvánvaló, hogy a magyar nemes szemében bárminő jobbágy „a cseléd” vonásait viselte arculatán, tehát ostoba volt, piszkos, lusta, durva, faragatlan, alattomos, míg a kisebbségi parasztok tudatában a „magyar” azonosult a népnyzó földesúrral, tehát eleve gögös és kegyetlen volt, barbár, anyagi, önző, tékozló. A nehézkes, lomha agrártársadalom apraja-nagyja a kereskedőben, lett légyen az görög, német vagy zsidó, a vérszopó uzsorást, a csalárd kufárt, a jövő-menő, mindent eladó és felforgató, nyüzsgő népséget látta, amint a mozgékony zsidó üzletember számára a magyar hosszú időn át a nehéz felfogású,

⁶³ ALLPORT, /, m. 189.

⁶⁴ *A magyarság néprajza*. I. Tárgyi néprajz. írta: BÁTKY Zsigmond, GYÖRFFY István, VISKI Károly. Bp., 1941. 3. E műben az életmód és a munkavégzés minden területére található összehasonlító leírás. KISBÁN Eszter, *A lepénykenyér a magyar népi táplálkozásban. Népi kultúra-népi társadalom*. I. Bp., 1968; KISBÁN Eszter, *A kenyér a táplálkozási struktúrában. Népi kultúra-népi társadalom*. IV. Bp., 1970.

⁶⁵ ANDRÁSFALVY Bertalan, *Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, Series Historica*. 64. Bp., 1972. 120–127. Uő, *Komló és peremköziségi lakosságának történeti néprajza*. Lásd *Komló* című kötetben. Komló, 1978. 504–505.

⁶⁶ *Csoportdinamika*, i. k. 48–49; *Előítéletek és csoportközi viszonyok*, i. k. 12–13, 25–28, 33–38, 54–57, 66–67; Allport, *i. m.* 69–70, 83–85, 93–102, 185–189.

a munkára rest, tékozló és élheteretlen ázsiai fajtát testesítette meg. A társadalmi státus és a pozíció, mint a jellemképet kialakító és a helyileg differenciáló tényező, átvezet a másokról alkotott kép harmadik sajátosságához.

3. A más csoportról alkotott képben mindig kinagyított olykor karikatúrisztikusan torzított formában jelennek meg a mi csoportunkból hiányzó, irigyelt tulajdonságok, amelyeket szeretnénk, de nem tudunk sikeresen utánozni. A belőlünk hiányzó, ám a konkurens közösségben viruló tulajdonságok többnyire negatív értékhangsúlyt kapnak. Ha a német az elvont gondolkodásra, a filozófiára hajlamos, akkor a magyar nem kedveli az absztrakciót, csak a reálisan átláthatót és megfogható fogadja be; ha a német szorgalmas és takarékos, akkor a magyar bőkezű, nagylelkű és kényelmes; ha a zsidó élelmes, fejlett üzleti érzékkel bír, akkor a magyar megveti az üzletelést, megmarad becsületes gazdának.

A 19. századi nemzetkép egyik lényeges összetevője a polgári átalakulásban való előrehaladás, a civilizációs szint. A társadalmi átalakulás kezdetén a kelet-közép-európai elmaradottság, a folyamat vége felé a polgárosodás okozta hanyatlás egyre sötétebb színben tüntette fel a magyar agrártársadalomból hiányzó tulajdonságokat. Így lett a mindig is lenézett, a „magyarhoz nem illő” kereskedés, az élelmesség a keresztény társadalmat romboló, kártékony „zsidó szellem” gyűlöletes vonásává. A 20. század elején a magyar önarckép modernizációellenes elemei felértékelődtek, a becsületessel és nemessel szinonim „keresztény” és a romlatlannal azonosított „turáni” (ázsiai) jelzőt kapták,⁶⁷ míg az újító törekvéseket és a vállalkozó szellemet az iparosítástól az avantgarde művészetekig, az általános választójojtól a türelmes szexuális erkölcsig a „nem magyar”, a „dekadens” és „zsidós” megbélyegző címkével látták el.⁶⁸

1. A belőlünk hiányzó tulajdonságoknak a más csoport image-ában való kinagyításához, kigúnyolásához és értékredukálásához hasonló folyamat a bennünk meglévő, de nem kedvelt, szégyellt vonásoknak a más csoportok, főként az ellenséges csoportok image-ába való kivetítés. Általános és a pszichológusok által alaposan leírt jelenség, hogy egy csoport a saját rossz tulajdonságait, hibáit vagy erényé avatja, vagy az ellenséges csoport nyakába varrja. A 19. századi közép- és kelet-európai nemzetiségek image-alkotási gyakorlatában ez az áthárító-kivetítő mechanizmus elsősorban a zsidójellem-sztereotípiákban érvényesült. Minden polgári, illetve polgárosodó individuum önző, érdek- és haszonorientált, ám minthogy ezek a „rút” tulajdonságok nem illettek „a magyarhoz”, mármint a nemesi úri önképhez, ezeket a hibákat a zsidókra vagy a zsidóság túltengő befolyására hárították,⁶⁹ hasonlóképpen ahhoz, ahogyan a hajdani szerzetesek, nem tudván ellenállni a kísértésnek, a szépasszonyok bűvös boszorkányságára hárították bűnbeesésük ódiúmat.

A másokról alkotott kép bonyolult, időhöz, térhez és konkrét szituációhoz kötött társadalmi és társadalompszichológiai folyamatok kölcsönhatásának eredménye. Magyarországon a nemzetkarakterológia változásai szorosan összefüggtek a hagyományos agrár társadalom polgárosodásával, a hagyományos nemesi vezető réteg polgárosodásának sikereivel, majd megtorpanásával, konzervatívává válásának folyamatával. A más népek, a

⁶⁷ Kiss Sándor, *i. m.* 16–17; Hanák Péter, Nemesi virtus polgárerény, *i. m.* 1597–1600.

⁶⁸ *Ignotus válogatott írásai*. Szerk. KOMLÓS Aladár. Bp., 1969. 616–618.

⁶⁹ ALLPORT, *i. m.* 482–486, 526–529. Erre az áthárító „bűnbak”-mechanizmusra a kortársak is rájöttek. A „gazdanépek a saját hibáikat” amelyeket másban hamarabb észrevesznek és könnyebben gyűlölnék „a zsidókban mint egy torzító tükörben látják viszont”. KOMOLY Ottó, *Cionista életszemlélet*. Kolozsvár, 1942. 15.

kisebbségek, sőt az asszimiláltak képeinek egyre torzabb lenyomataival párhuzamosan a „magyarnak” minősülő karakter fogvatékosságai sorra eltűntek, hibái erénnyé szépültek: a magyar önkép idealizálódott. Többek között ezért volt olyan döbbenetes, olyan traumatikus a magyar közvélemény eszmélése, amikor az első és a második világháború után, a vádlottak padján, idealizált önképe a „mások” magyarképével szembesült.

(A tanulmány az 1985. évi stuttgarti történelem világtudósainak kongresszusára készült, a *L' Image de l' autre* című főtémához. Megjelent *Századok*, 1985/5–6. szám.)